

93-403

STUDIEDAGVERSLAG VAN DE NATIONALE
MONUMENTENSTUDIEDAG

NCM

CULTUURHISTORISCH TOERISME:

Kip met de gouden eieren of paard van Troje?

Boekmanstichting - Bibliotheek
Herengracht 415
1017 BP Amsterdam
Tel. 6248739

GEHOUDEN OP VRIJDAG 2 APRIL 1993
IN DE GROTE OF LEBUÏNUSKERK TE DEVENTER

Boekmanstichting - Biblio 93-403
Herengracht 415
1017 BP Amsterdam
Tel. 6243739

Inhoudsopgave

- 2 Voorwoord
- 3 Welkomstwoord door de heer **MR. C.J. WAAL**,
burgemeester van Deventer
- 6 Welkomstwoord door de heer **J.C.J. LAMMERS**,
voorzitter van de Stichting NCM
- 9 Inleiding door **BARON A. VAN DEN ABBEELE**,
oud-schepen van Brugge, voorzitter Centrum voor Monumentenzorg R. Lemaire te Leuven.
- 16 Inleiding door de heer **DRS. U.F. HYLKEMA**,
Ad-interim directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- 20 Inleiding door de heer **DR. J. VAN DER STRAATEN**,
milieu-econoom, verbonden aan de Katholieke Universiteit Brabant,
Vakgroep vrijetijdswetenschappen
- 24 Summary
Report on the National Heritage Conference

Boekmanstichting - Bibliotheek
Herengracht 415
1017 BP Amsterdam
Tel. 6243739

*De lunch
aan boord
van het M.S.
Eureka.*

Voorwoord

Het economische belang dat een bepaalde stad of streek kan hebben bij het cultuurhistorisch toerisme is een onderwerp dat nog lang niet is uitgekristalliseerd. Waren er vroeger diverse belanghebbenden die vanuit verschillende invalshoeken opereerden, tegenwoordig wordt steeds meer ingezien dat de partijen er meer bij gediend zijn als ze de handen inéén slaan.

Te denken valt aan: de eigenaar van een cultuurhistorisch interessant object, en/of de uitbater ervan die gebaat is bij een zo economisch mogelijke exploitatie van zijn onroerend goed; het gemeentebestuur van een plaats met een historische kern die het specifieke karakter van de plaats gebruikt in de profilering en promotie van de gemeente; de

plaatselijke horeca die gebaat is bij meer klandizie van bezoekers uit den vreemde; de organisatie die waakt over het cultureel erfgoed die de extra kosten die instandhouding hiervan met zich meebrengt moet legitimeren en het toerisme in het algemeen dat tracht om steeds meer bezoekers naar de stad, de streek of ons land te trekken.

Het propageren van het cultuurhistorisch toerisme houdt het gevaar in zich dat de aantrekking zodanige vormen aanneemt dat de stroom toeristen het normale functioneren gaat belemmeren. Vooral in historische steden kan dit grote problemen veroorzaken. Infrastructuurle maatregelen zijn nodig om de bezoekersstroom in goede banen te geleiden. Het aantal bezoekers kan wrijving veroorzaken bij de bevolking die zich in haar bestaan beknot voelt. Hoewel een deel van de middenstand, met name in de horeca en souvenirs zeker voordeel hebben bij grote bezoekersaantallen wordt een ander deel beperkt in hun mogelijkheden. Zowel wat hun (bedrijfs)huisvesting betreft als de bevoorrading en de bereikbaarheid voor klanten.

Dit dilemma is vooral van toepassing op belangrijke historische steden als Amsterdam, Maastricht en Brugge. Het kan een voorbode zijn voor wat andere steden te wachten staat als hun cultuurhistorische promotie het gewenste succes heeft.

En last but not least: hoe wordt deze monumentale gastvrijheid betaald. Het geld dat binnenkomt wordt niet of nauwelijks gebruikt voor de instandhouding van het historisch erfgoed.

De centrale vraag is dan ook: 'hoe kunnen beheerders van monumenten en historische steden en dorpen meedelen in de opbrengsten van het cultuurhistorisch toerisme, zodat zij (beter) in staat zijn hun cultuurhistorisch erfgoed in stand te houden en voor het toerisme toegankelijk te maken. ●

Interieur van de Grote of Lebuïnuskerk in Deventer.

WELKOMSTWOORD DOOR DE HEER MR. C.J. WAAL

Dames en heren,

**Mr.
C.J. Waal,
burgemeester van
Deventer.**

Het is mij een groot genoegen om u allen in de Keizerlijke Vrije Hanzestad Deventer welkom te heten. Deventer is in het oosten van het land de stad met de meeste rijksmonumenten; het is de stad met het oudste huis van Nederland. Deventer is ook een typische Europese stad; in de geschiedenis, cultuur en verschijningsvorm verwant met andere steden uit het Europese Hanzennetwerk, zoals Brugge, Lübeck en onze partnerstad Tartu in Estland. Het laatste

decennium komen de oude Hanzesteden weer regelmatig bijeen. De Hanzedagen van de nieuwe tijd dragen sterk bij tot het besef dat Hanzesteden vooral Europese steden zijn. Traditioneel is de Nederlandse geschiedenis Holland-centrisch; het is de geschiedenis van Hollandse steden, met name in de zgn. Gouden Eeuw. Het herleven van de Hanzetradities doet ons beseffen hoe rijk de geschiedenis van de Hanzesteden in het oosten van het land is, en hoe beperkt de dominante geschiedenis-ideologie is.

Uiteraard hebben wij in Deventer allang beseft welke kansen cultuur-historisch toerisme biedt. Wij ontdekten bij onze 'marketing' dat het NCM trendsetter is. Steden, waarin het NCM congresseert, zijn of worden interessante steden voor cultuur-toerisme. Het NCM heeft een goede neus.

U begrijpt dat mijn welkom welgemeend is. Onze marketingstrategie om u hier te laten bijeenkomen, is geslaagd. We zien u niet als het Paard van Troje. Helaas bent u ook niet de kip met gouden eieren.

Er is overigens een zeer objectief gegeven waarom u in Deventer uw studiedag moet houden. De NV Bergkwartier, Maatschappij tot stadsherstel bestaat dit jaar 25 jaar.

Ik hoef dit schoolvoorbeeld van goede burgerzin en publiek-private samenwerking avant-la-lettre bij deskundigen als u niet nader te introduceren. Prof. Goudappel zal namens de NV Bergkwartier nog het woord tot u richten.

U heeft wellicht vernomen dat dit jaar ook

herdacht wordt, dat er 400 jaar Deventer Koek is. Ik stel u gerust, u krijgt ook andere producten ter consumptie aangeboden. De samenloop in jubilea is toevallig, evenals een belangrijke gebeurtenis vandaag ter attentie van het andere markante Deventer produkt, Deventer boek, nl. de opening van de nieuwbouw van Wolters-Kluwer rechtswetenschappen.

U zult vandaag niet alleen gesticht worden met wijze woorden, maar ook de stad Deventer nader leren kennen. Ik beperk me tot een 5-tal punten die uw aandacht zouden kunnen krijgen. Ten eerste zal u bij de ontmoeting met Deventernaren opvallen, de liefde voor en trots op de stad. Mensen voelen zich thuis en houden van hun stad. Dat geldt niet alleen voor geboren en getogen Deventernaren; het geldt evengoed voor de mensen uit zo'n tachtig verschillende landen die hier wonen. Dat is één van de redenen waarom aan Deventer een prijs voor het minderhedenbeleid is toegekend.

Het besef samen deel uit te maken van een stad met karakter, is een intrigerende en bindende factor voor mensen in steden. Het is kenmerkend voor een echte stad, dat er naast de grote verscheidenheid ook een gemeenschappelijk element is: 'onze stad'.

Het lijkt wel, of naarmate landsgrenzen vervagen en Europa steeds meer als één geheel wordt ervaren, de behoefte aan identificatie met de eigen herkenbare stad waarmee mensen zich identificeren en waaraan mensen zich hechten.

Juist die betrokkenheid bij de stad verklaart het grote succes van publikaties over de stad. Het verklaart ook het verschijnsel NV Bergkwartier.

Mijn tweede aandachtspunt heb ik al aangeduid: Deventer is een echte Europese monumentenstad. In Europees perspectief is het opvallend dat in Oost-Nederland sprake is van een reeks kleinschalige en redelijk gave Hanzesteden aan een prachtige, door westerlingen onderschatte, rivier. Het is 'Nederland Waterland' in het oosten.

Deventer is ook een typisch Nederlandse stad. Het is één van de steden van ons land die zichtbaar en tastbaar maakt wat Nederlandse

cultuur is. Tot de typisch Nederlandse cultuur, tot de typisch Nederlandse identiteit behoren Nederlandse monumenten. Alleen al om die reden zou monumentenzorg grote politieke prioriteit moeten kennen. Wie veel reist en ziet, weet hoe bijzonder de Nederlandse kwaliteit van de gebouwde omgeving is. Mensen, geschiedenis, taal, (stedelijke) cultuur en de kwaliteit van de gebouwde omgeving geven ons land een eigen profiel.

Een van de rijkste landen van de wereld en in de geschiedenis van het mensdom zou zich moeten chamen, indien één van de typisch Nederlandse kwaliteiten zo wordt verwaarloosd als thans het geval is.

Ik kom bij mijn derde, meest sombere punt van mijn begroetingswoord. (Even een inzinking). Wij zijn een onvoorstelbaar rijk land. Toch speelt zich een door bureaucratisch-financiële overwegingen bepaalde ramp af. De stadsvernieuwing is 'eindig' verklaard. (Wie gelooft dat steden zich niet meer vernieuwen?) Subsidies voor de volkshuisvesting worden afgebouwd.

De zwaarste bezuinigingen wentelt het rijk af op gemeenten, die de fysieke en sociale infrastructuur nauwelijks overeind kunnen houden. De drastische bezuinigingen op monumentenzorg zijn u genoegzaam bekend.

Als u wilt weten wat voor een stad als Deventer de dramatische teruggang in gelden voor monumentenzorg betekent: loopt u eens door de Polstraat en ziet nr. 16 en 18. Of: bezoek het jonge monument Knutteldorp, één van de excursies van vanmiddag. Ik wil uw dag in Deventer niet bederven. U zult als deskundige zelf zien hoe dwaas het bezuinigingsyndroom uitpakt. U kunt, zelfs bij het stadhuis, de symptomen van verslonzing en verloedering waarnemen.

Mijn vierde punt geeft tegenwicht. De gemeente Deventer heeft een beleidsplan monumentenzorg 1993-1996 ontwikkeld. Een maand geleden is het met veel lofuitingen en algemene steun door de raad van Deventer vastgesteld. Ik beveel u de nota ter lezing aan. Deventer zit niet bij de pakken neer. Ik noem een paar fundamentele punten.

De Deventer monumentennota legt bijv. een relatie met het moderne architectuurbeleid. Het gaat ook over de Molukse kerk van Aldo van Eyck, (niet in de excursies) woningen van Theo Bosch in de binnenstad (wel in de excursies), het sportcentrum van De Scheg van Alberts en Van Huut en de interessante nieuwbouwwijk Essenerveld.

Het Deventer Monumentenbeleid is deel van integraal ruimtelijk beleid. De samenhang wordt benadrukt met het ruimtelijk orde-

ningsbeleid, beeldkwaliteitsplannen, welstandstoezicht, stadsvernieuwing, volkshuisvesting, reclame, terrassen, straatmeubilair en archeologie. Uiteraard wordt het belang van de gemeentelijke monumentenlijst belicht.

Ter geruststelling in verband met het thema van deze dag: ook de culturele en economische aspecten komen tot hun recht.

De Deventer nota kent bij de gemeentelijke monumenten een differentiatie in de A-, B- en C-categorie. Deze indeling is gerelateerd aan subsidiemogelijkheden. (Ik verwijs naar de nota.) Beleid t.a.v. ruimtelijk kwaliteit maakt een glijdende schaal in waardering en (financiële) ondersteuning noodzakelijk.

In dit verband veroorloof ik mij twee opmerkingen; een kritische en een ondersteunende.

De kritische: het rijksbeleid t.a.v. monumenten is te zeer verschrompeld tot alleen een subsidiebeleid. Zoals helaas op rijksniveau gangbaar is, gaat de discussie niet over waarden, inhoud of kwaliteit maar over geld en subsidieregeling.

Hier ligt een essentieel verschil met het beleid van een stad als Deventer: een stadsbestuur wil enthousiasmeren, sociale cohesie bevorderen (o.a. door de liefde voor monumenten) en de kwaliteit van het unieke benadrukken. Het gaat om de inhoud. Bij het rijk gaat het om vormen en begrotingsproblemen.

Mijn ondersteunende opmerking betreft het door de PvdA-kamerfractie geopperde idee om onderhoudskosten fiscaal aftrekbaar te maken.

Veel monumenten, met name 'jonge' monumenten, zullen in stand kunnen blijven bij een fiscaal klimaat dat onderhoud van beschermenswaardige panden stimuleert en niet ontmoedigt. Op het niveau van het rijk is Wöltgens de meest monumentvriendelijke politicus van de laatste jaren. Lof voor zijn politiek.

Ik kom bij mijn vijfde aandachtspunt. In het kader van de sociale vernieuwing is in Deventer op een landelijke spraakmakende wijze het wijk- en buurtbeheer ontwikkeld. Ik heb het voorrecht de portefeuillehouder voor de coördinatie van sociale en bestuurlijke vernieuwing in deze stad te mogen zijn. Mij valt op, welk belang mensen hechten aan een verzorgde stad, veiligheid en verkeer. Dat leidt tot wijkveiligheidsplannen en buurtverkeerscirculatieplannen. Er is echter ook een sterke band met positief gewaardeerde gebouwen en openbare ruimten. Per wijk is er ook ruimte voor ruimtelijke wijkkwaliteitsplannen. Ik ben ervan overtuigd, dat wijkkwaliteitsplannen en

**Deelnemers
studiedag
verlaten de
kerk.**

maatschappelijk draagvlak voor monumentenzorg -in ruime zin- verder zal versterken.

U weet ongetwijfeld dat wij in Nederland een lijst kennen van de honderd top-monumenten in Nederland die in tijden van rampspoed bijzondere bescherming genieten. Op deze lijst staan twee Deventer gebouwen. Deze Lebuïnuskerk, waar de dag begint. Het andere gebouw is het stadhuis aan de overkant; daar zult u uw Deventer dag beëindigen.

Toevallig hebben wij eergisteren in Deventer een rampoefening gehouden, waarbij o.a. verondersteld werd dat deze top-monumenten deels onder water kwamen te staan. Helaas bleek te gelden: alles van waarde is weerloos. Monumenten zijn heel kwetsbaar. Dat geldt ook voor deze kerk. Het gebruik is nu zo intensief, dat de kerk slachtoffer wordt van eigen succes. In termen van het thema van deze dag; het paard van Troje lijkt nabij, ook bij het intensief gebruikte stadhuis merken wij 'slijtageverschijnselen'. Niettemin: aan het einde van deze enerverende dag bent u van

harte welkom op het Deventer Stadhuis.

Ook op andere dagen van het jaar bent u welkom. Wat dacht u van de grootste openlucht boekenmarkt van Europa op 1 augustus 1993? Of van de officiële vieringen van 25 jaar NV Bergkwartier op 19 november 1993? Of de officiële opening van het stadsplein de Brink op 11 september? Waarschijnlijk hebben we dan geen open monumentendag, maar monumentenweekend. Hartje zomer, op 1 juli 1993 is de dag van de architectuur hier gewijd aan restauraties. Ik wil niet teveel reclame maken; daarmee haal je het paard van Troje echt binnen. Toch: tot ziens in de Keizerlijke Vrije Hanzestad Deventer. ●

Dames en heren,

Ook namens het NCM heet ik u op deze studiedag van harte welkom. Het is al weer de negentiende Nationale Monumentenstudiedag die wij organiseren. Het NCM zelf is al ruim 20 jaar oud, vandaar dat wij het verantwoord vonden ons zelf eens een facelift te geven. Wij blijven gewoon de Stichting NCM, maar voelen ons in onze nieuwe gedaante minstens zo strijdbaar als voorheen.

Mijnheer Waal, dank voor uw welkom. Wij waarderen het zeer

**De heer
J.C.J.
Lammers,
voorzitter
van de
Stichting
Nationaal
Contact
Monumen-
ten.**

vandaag in uw stad gastvrijheid te genieten. U wist wat u in huis haalde, want u bent al vaker in ons midden geweest. U heeft ook al eens als spreker op een van onze studiedagen opgetreden. Het is voor het eerst dat de Nationale Monumentenstudiedag in Overijssel wordt gehouden. Dat Deventer de eer te beurt valt heeft verschillende redenen. Het is de grootste monumentenstad in deze provincie en het is de stad waar de NV Bergkwartier, Maatschappij tot Stadsherstel al 25 jaar actief is. Deventer was een van de eerste steden in ons land die een verpaupert deel van de binnenstad integraal aanpakte en restaureerde. Die aanpak was een mooi staaltje van gezamenlijke aanpak van gemeente en particulier initiatief. Vandaar dat de organisatie van deze dag ook in samenwerking met de gemeente en de NV Bergkwartier tot stand kwam.

Misschien heeft u ons advies opgevolgd en heeft u vanmorgen uw auto aan de overkant van de IJssel geparkeerd en bent u met het veerpontje overgestoken. U heeft dan het fraaie rivierfront van Deventer al kunnen bewonderen. Dat Deventer voor alles IJsselstad is, zullen wij allen tijdens de lunch kunnen ervaren wanneer wij u in de boot nemen voor een tochtje op de rivier waaraan deze stad vooral haar bloei te danken heeft.

Vanmiddag zult u in de gelegenheid zijn nog beter kennis te maken met de stad. Uit de wandelingen in uw programmaboekje hebt u, als het goed is, reeds een keuze gemaakt en uw wandelkaart al aan de informatiebalie afgehaald.

Het grootste monument van deze stad is de kerk waarin wij ons nu bevinden en het is zeker de moeite waard deze kerk tussen de bedrijven door wat beter te bestuderen. Ook krijgt u vanmiddag nog de gelegenheid het stadhuis hiertegenover van binnen te bekijken, aangezien wij daar worden ontvangen door het gemeentebestuur van Deventer.

Natuurlijk moet de jubilaris nog in het zonnetje worden gezet. De NV Bergkwartier, Maatschappij tot Stadsherstel is na 25 jaar nog steeds actief en heeft haar bezigheden uitgebreid tot de hele binnenstad. Het Bergkwartier zelf krijgt u te zien als u heeft ingeschreven op een van de wandelingen door deze wijk. Hier wonen vele prominente Deventenaren, waarvan een aantal u persoonlijk zal rondleiden. Wij feliciteren de NV, zoals de Maatschappij in deze stad gemakshalve wordt genoemd, van harte met hun 25-jarig jubileum. Mijnheer Egink, mogen wij in uw persoon de NV ook bedanken voor haar substantieel aandeel in de organisatie van deze studiedag?

Een bijzonder woord van welkom aan de aanwezige leden van de Tweede Kamer, vertegenwoordigers van de ministeries van WVC, EZ (de heer Groen), VROM (de heer Evers) en de heer De Wit van de Rijkscommissie voor de Monumenten.

Onze ere-voorzitter, ZKH Prins Claus der Nederlanden, wenst ons een interessante en plezierige bijeenkomst toe.

Een welkom ook aan onze vrienden van de Koning Boudewijnstichting uit België, waarmee wij een intensieve samenwerking hebben. Mijnheer Knops, wij bewaren nog steeds goede herinneringen aan de studiedag die wij enkele jaren geleden gezamenlijk in Antwerpen organiseerden. Wij stellen het op prijs dat u de bijzondere festiviteiten van vandaag in de Europese Culturele Hoofdstad heeft willen inruilen voor deze studiedag. Het verheugt mij ook hier melding te kunnen maken van het feit dat vorige week naar Nederlands voorbeeld de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg is opgericht, waarvan het secretariaat bij de Koning Boudewijnstichting is ondergebracht.

Het is niet gebruikelijk dat ik hier be-

stuursleden van het NCM speciaal welkom heet, maar ik wil toch een uitzondering maken voor de heer Asselbergs, die in ons bestuur de Federatie Monumentenwacht

Nederland vertegenwoordigt. Dat zal hij echter niet lang meer kunnen doen, want zoals u weet is hij per 1 mei benoemd tot directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Wij zijn buitengewoon ingenomen met het feit dat een man met zoveel ervaring met verschillende aspecten van de monumentenzorg de Rijksdienst gaat leiden en wij wensen hem daar veel succes mee. Hij gaat morgen voor enkele weken op vakantie als hij op 1 mei terug is, treft hij in Zeist een geheel geresatureerde Rijksdienst aan. Die operatie heeft dan onder de bekwame leiding van de heer Hylkema reeds zijn beslag gekregen. Naar verluidt gaat de nieuwe Dienst over veertien dagen van start.

U bent vandaag vooral naar Deventer gekomen om u te verdiepen in het cultuurhistorisch toerisme, een onderwerp dat de laatste tijd sterk in de belangstelling staat, enkele voorbeelden:

- Een dezer dagen ontvingen wij een uitnodiging van EZ voor een bijeenkomst over de herziene nota 'Ondernemen in toerisme' waarin het cultuurhistorisch toerisme een van de speerpunten is;
- Wat verder in deze maand zullen WVC en EZ hun langverwachte plannen voor een tweetal pilotprojecten presenteren, die gericht zijn op produktontwikkeling en promotie voor cultuurhistorisch toerisme;
- Een week geleden werd in Workum een bezoekerscentrum geopend om cultuurhistorische toeristen in zuidwest Friesland wegwijs te maken;
- Bijna elke maand wordt er ergens in het land wel een studiedag georganiseerd waar dit onderwerp aan de orde komt en ook op internationale congressen staat het cultuurhistorisch toerisme dikwijls op het programma.

Heeft het NCM met de keuze van dit thema voor vandaag alleen willen inhaken op een modieuze ontwikkeling? Hoewel daar op zich niet zoveel op tegen is, want modieus betekent ook actueel en een verstandige discussie daarover is nooit weg, wil ik toch aangeven dat de motieven van het NCM wat dieper steken.

Precies tien jaar geleden verscheen het rapport 'Erfgoed, toeristisch goed' van het NRIT. Eigenlijk was dat de eerste keer dat de relatie tussen toerisme en monumenten in Nederland aan de orde werd gesteld. De heer Heuer, directeur Diensten van het Ministerie van EZ verwoordde dat enkele jaren geleden op een persconferentie voor de Open monu-

mentendag als volgt: 'De resultaten van dit op initiatief van NCM en ANWB gehouden onderzoek hebben gewerkt als een katalysator. Het heeft geleid tot een situatie waarin vertegenwoordigers en organisaties uit de culturele en toeristische sector anders naar elkaar zijn gaan kijken. Wat heet; zelfs met elkaar in gesprek zijn geraakt. Dat is de grootste winst geweest van dat onderzoek in mijn ogen'.

Inmiddels zijn uit de samenwerking van EZ en WVC al weer verschillende initiatieven voortgekomen.

Vijf jaar geleden stelden wij het cultuurhistorisch toerisme op de Nationale Monumentenstudiedag in Den Haag wederom aan de orde. De invalshoeken waren toen de voorlichting en de marketing. Op die dag werd ook het NRIT-rapport 'Marketing van de historische omgeving' gepresenteerd. Ook bij verschillende andere initiatieven en studies op dit terrein waren wij steeds nauw betrokken. Ik

Cultuurhistorisch toerisme, Kip 'Haan' met Gouden eieren of het Paard van Troje?

denk bijvoorbeeld aan de Open Monumentendag, die toch ook als een geslaagd toeristisch produkt gezien moet worden.

Het toerisme heeft dus al jarenlang onze aandacht en daarvoor zijn de volgende redenen:

Ten eerste vervullen de monumenten als object, maar ook als historische omgeving, een belangrijke functie voor het toerisme. Daarmee is de monumentenzorg ook een economische factor van belang, hetgeen de positie van de monumentenzorg versterkt.

Ten tweede kan het toerisme ook rechtstreeks een zinvolle functie voor het monument betekenen en een bron van inkomsten zijn voor de eigenaar of beheerder.

Het moet ons echter van het hart dat van deze positieve kanten van het toerisme, zowel

op macro als micro niveau in de praktijk nog niet zoveel terecht komt. Voorts kunnen er, als we niet oppassen, aan het toerisme ook negatieve kanten zitten. Juist deze problematiek willen wij vandaag centraal stellen omdat dat vragen zijn die veel monumentenzorgers en gemeentebesturen bezighoudt. Bovendien zijn er genoeg andere bijeenkomsten waar de promotie en produktontwikkeling centraal staat. Het gaat ons om de vraag: Halen we met het cultuurhistorisch toerisme de Kip met de gouden eieren of het Paard van Troje binnen?

Dat brengt mij op de inleiders van vandaag:

Als eerste zal voor u optreden: Baron A. van den Abeele uit België, die op grond van zijn ervaring als bestuurder van de stad Brugge en zijn betrokkenheid bij de monumentenzorg in België en op het internationale vlak tot een ernstige waarschuwing komt waar de toeristische ontwikkeling bij een slecht beleid toe kan leiden.

De heer Hylkema gaat in op de stuurmechanismen die moeten worden gehanteerd om het cultuurhistorisch toerisme binnen aanvaardbare grenzen te houden. Hij pleit ervoor de ontwikkeling van het cultuurhistorisch toerisme te koppelen aan de ontwikkeling van een cultuurhistorische hoofdstructuur voor ons land.

De heer Van der Straten, milieueconoom aan de Katholieke Universiteit Brabant behandelt vanmiddag de vraag wie bij het cultuurhistorisch toerisme voor de kosten opdraait, wie van de baten profiteert en hoe tot een betere verdeling van lusten en lasten gekomen zou kunnen worden.

De inleiders zullen u vandaag geen kant en klare oplossingen aanbieden. Wij hebben hen gevraagd hun zienswijzen vooral scherp te formuleren en tijdens de paneldiscussie vanmiddag hun degen onderling, maar vooral ook met u te kruisen.

Voordat de sprekers het woord krijgen wil ik nog enkele andere actuele punten aanroeren:

Op de studiedag vorig jaar in Hoorn werd door mij, maar ook door bijna alle andere sprekers, aandacht gevraagd voor de dreigende verdere bezuinigingen op de monumentenzorg. Zoals u allen weet hebben de protesten niet mogen baten. De minister van WVC en het parlement hebben de bezuinigingen doorgezet. Dat is zorgelijk en ook onbevredigend, omdat zowel de minister als alle partijen in de Tweede Kamer hebben gezegd dat die bezuinigingen eigenlijk niet verantwoord zijn. Wanneer we volgend jaar de balans zullen opmaken van deze Kabinetsperiode, dan geeft dat

voor de monumentenzorg bepaald geen positief beeld. De bijdrage van WVC aan monumentenzorg in de stadsvernieuwing is geheel gestopt, het restauratiebudget is door de 'bottomline' gezakt en voor de onderhoudsregelingen is onvoldoende geld beschikbaar. Onze hoop is nu dan maar gevestigd op het strategisch plan dat door WVC zal worden opgesteld. Het groot opgezette onderzoek dat momenteel wordt uitgevoerd moet betrouwbare cijfers opleveren over de situatie in de monumentenzorg. Het moet onder meer antwoord geven op de vraag hoe groot de achterstand bij het restauratieproces is en welke middelen er door wie moeten worden ingezet voor het inhalen van die achterstand. Op basis hiervan zal WVC het strategisch plan opstellen dat voor de komende jaren, dus voor het volgende Kabinet, de marsroute zal moeten aangeven. Dat plan wordt pas tegen het einde van het jaar verwacht. Dat is met het oog op de verkiezing van de Tweede Kamer rijkelijk laat, maar nog op tijd als bouwsteen voor de Regeringsverklaring van het nieuwe Kabinet. Dan moeten echter wel alle politieke partijen voldoende doordrongen zijn van de noodzaak tot een betere inspanning voor een duurzaam behoud van ons monumentenbestand. We hebben nog een jaar de tijd dat te bereiken en ik doe een beroep op u allen daaraan mee te werken.

De monumentenzorg moet een gezamenlijke verantwoordelijkheid van de drie overheden en particuliere betrokkenen zijn. De rijksoverheid trekt zich echter steeds verder terug en laat met name de monumenteigenaren en de gemeenten met de brokken zitten. Die ontwikkeling moet worden gekeerd!

Ons cultuurhistorisch erfgoed is om verschillende redenen economisch van belang. Het cultuurhistorisch toerisme levert de Staat meer geld op dan er aan de instandhouding van monumenten wordt uitgegeven. Wil het cultuurhistorisch erfgoed aantrekkelijk blijven voor het toerisme, dan moet het budget van de rijksoverheid voor restauratie en onderhoud van monumenten substantieel worden verhoogd.

Dat brengt mij weer bij het thema van vandaag.

Cultuurhistorisch Toerisme: Kip met gouden eieren of Paard van Troje?

Ik wens u vandaag een inspirerende dag toe! ●

Toerisme en monumentenzorg, bondgenoten of vijanden?

Baron A. van den Abeele
oud-schepen
van Brugge
en voorzitter
Centrum
voor Monu-
mentenzorg
R. Lemaire
te Leuven.

De Historische Stad

De stad is de basis van het gebouwde leefmilieu. Zij weerspiegelt het sociale leven en is de uitdrukking van de culturele verscheidenheid van de mens, zijn geschiedenis en zijn tradities. Zij vormt de levenskracht van de plaatselijke leefgemeenschappen, geeft hen een eigen identiteit en helpt hen zich te situeren in tijd en ruimte.

Dit geldt voor elke stad, voor elke ge-urbaniseerde menselijke ne-

derzetting. Méér echter dan recente of eerder naamloze centra, is de *historische stad* het visuele aanknopingspunt met deze levenskracht en identiteit. De blijvende aanwezigheid van de tijdsdimensie en van het verleden in haar structuur, materialen en tradities is voor het individueel zowel als voor het collectief bewustzijn van de mens belangrijk, zelf onontbeerlijk. De mens heeft de stad geboetseerd naar zijn eigen beeld en gelijkenis, maar de stad op zijn beurt kneedt de mens en geeft hem een eigen identiteit.

Méér dan inwoners van andere steden, identificeren zich inwoners van een historische stad met hun stad. Zij beschouwen die verbondenheid als sterker dan het behoren tot een regio, taalgebied of land. Dit geldt zelfs, ook als ze om één of andere reden 'hun' stad niet langer bewonen. Ook inwijkelingen, die er zich permanent komen vestigen, ontwikkelen vaak een sterke affectieve band met de stad van hun keuze, die ze aanvoelen als de voor hen ideale leefomgeving.

De historische stad werd en wordt in stijgende mate als een belangrijk en onvervangbaar erfgoed erkend. Haar schaal naar de maat van de mens, haar culturele en esthetische rijkdom, haar schoonheid die aan velen intellectuele en emotionele voldoeningen schenkt, de talrijke, gevarieerde en soepele menselijke contacten die zij in de hand werkt, maar ook het groot, onvervangbaar en schaarser wordend onroerend kapitaal dat zij vertegenwoordigt: dit alles wordt in stijgende mate en door steeds meer mensen als een te beschermen en

te bewaren goed beschouwd.

Dit besef is in het recente verleden aanzienlijk toegenomen, o.m. als gevolg van de moeilijkheden die de hedendaagse stedenbouw en architectuur ondervinden en die een machteloosheid schijnen aan te geven om tot een gelijkwaardige woonomgeving te komen.

In afwachting dat een vernieuwde cultuur erin slaagt opnieuw modellen te ontwerpen waar het voor de mens goed is te leven en te vertoeven en waarbij het waarschijnlijk is dat men heel wat inspiratie en voorbeelden zal vinden in de beproefde en eeuwenoude nederzettingen, blijkt de historische stad een bevoorrechte getuige van het menselijk kunnen om op verantwoorde wijze leefgemeenschappen uit te bouwen.

De stad bedreigd

Nochtans wordt het belangrijke materiële en intellectuele erfgoed dat aldus door de historische stad belichaamd wordt, bedreigd.

Méér dan ooit wordt het bouwkundig erfgoed, kwetsbaar en onbeschermd zoals het meestal is, opgeofferd aan een nietsontziende, chaotische en ongeordende ontwikkeling. Lokale en nationale beleidslieden ontbreekt het hieromtrent vaak aan visie en bekwaamheid; bevolkingen zijn onvoldoende voorgelicht en beseffen slechts de nefaste effecten van een sluipende evolutie wanneer het al laat, soms te laat is; initiatiefnemers voor het inplanten en uitbreiden van functies die negatief inwerken op het geheel of voor het slopen van erfgoed en het bouwen van buitenschalige, overdreven volumes hebben enkel oog voor de enge behoeften van de activiteiten waar ze mee bezig zijn of erger nog: voor een snel en speculatief gewin.

Wanneer hierdoor stelselmatig de structuur van een stad, het stratenpatroon, de 'layout', het volumenspel, worden aangetast; wanneer de één na de andere grote of bescheiden monumenten worden gesloopt, uitgehold of onkennelijk verbouwd; wanneer de traditionele perceelsverdeling, het dakenspel, de harmoniserende volumes, de kleuren en materialen van de bouwwerken, de verhoudingen tussen open en gesloten en tussen privé en

openbare ruimten worden doorbroken; wanneer het steeds precaire evenwicht wordt aangetast dat moet bestaan tussen de talrijke functies die van een stad een levend en organisch lichaam maken en wanneer één of sommige functies dank zij hun groter dynamisme en financiële mogelijkheden de andere gaan overschaduwen en overwoekeren, dan is het met de historische stad als menselijke nederzetting slecht gesteld en dient alarm te worden geslagen.

Het wonen: Primordiaal

De ruggegraat van iedere historische stad, de essentie zelf van zo'n stad wordt gevormd door zijn woningen en door zijn bewoners. Soms zijn kleinere steden of deelgebieden van grotere historische steden zo geëvolueerd dat er nauwelijks nog iemand woont. Ze kunnen overdag drukke ontmoetingsplaatsen zijn omdat er gewerkt wordt in kantoren en handelshuizen, of ze kunnen het voorwerp zijn van toeristisch bezoek, maar ze beantwoorden hiermee niet meer aan hun roeping. Ze worden machines voor vluchtige en uitsluitend mercantiele en utilitaire contacten of ze verworden tot kijkobjecten, tot relikten van wat eens zinvol was maar nu alleen nog een musicale functie heeft: de stad als openluchtmuseum, als pretpark, als mausoleum van wat eens het centrum van een levendige gemeenschap is geweest.

Dit is geen onvermijdelijke evolutie. De wonderlijke verscheidenheid aan woningen die de historische stad biedt, maakt er een bevoorrecht woonplaats van. Zij biedt een oneindig gevarieerd leefmilieu aan, dat aan alle behoeften inzake woning en woonomgeving kan voldoen en alle sociale klassen van de bevolking in een gezonde interrelatie naast en met mekaar kan laten wonen.

De meeste, zoniet alle woningen in de historische stad, zijn mits goede onderhoud en regelmatige aanpassingen, perfect dienstig voor het wonen. Modern comfort kan er uitstekend samengaan met de eerbied voor het architecturaal en bouwkundig waardevolle, die aan een huis sfeer, karakter en gezelligheid verlenen.

In de historische stad is ook meestal nog ruimte voor nieuwbouw in een hedendaagse vormgeving en architectuur, op voorwaarde dat de volumes, materialen, kleur en uitdrukking in harmonie blijven met wat een bepaalde stad als essentiële en originele kenmerken vertoont.

Dit lijkt ons wellicht vanzelfsprekend, maar in de praktijk zien we dat het toch vaak heel anders en veel minder rooskleurig ver-

loopt. Een steeds terugkerende vaststelling die bij elke explosie van één of andere stedelijke functie kan worden gemaakt, is dat telkens opnieuw de eerste slachtoffers hiervan de bewoning en de bewoners zijn.

Het woonhuis is een kwetsbare factor, behoort tot de 'zachte' sector, die door de alleenstaande enkeling wordt gedragen. Hij is praktisch nooit opgewassen tegen de verzilverende lokstem van het warenhuis dat wil uitbreiden, van de brouwerij die ui zijn voegen barst, van de administratieve machine die zich opblaast, van de school die ambieert de grootste te zijn, van het restaurant of de souvenirswinkel die zijn pand wil innemen. Als dit volgens het 'laissez faire, laissez passer' principe zijn eigen gang mag gaan en ieder functie de eigen eng-functionele doelstellingen mag realiseren, heeft dit tot gevolg dat stilaan een huizenblok, weldra een stadswijk, soms een hele stad met een dodelijke en onontkoombare, wellicht ook onomkeerbare wurggreep te maken krijgt.

Adieu dan historische stad, vaarwel zijn charmes, zijn identiteit, zijn culturele en civiliserende waarden. Wat eens de thuis was van een levendige gemeenschap wordt na de werk- en bezoeken een spookstad, een schone slaapster.

Veelzijdigheid van functies

Natuurlijk is de historische stad, overwegend woonstad, tegelijk ook altijd een centrum geweest van de meest diverse menselijke activiteiten. Hier werd en wordt gebeden en geofferd in majestueuze of bescheiden bedehuizen; hier werd en wordt handel gedreven en op ambachtelijke of industriële wijze geproduceerd; hier werd en wordt recht gesproken, onderwijs gegeven, ziekenzorg versprekt, door overheid en privé instanties een wijde waaier van diensten verleend; hier werd en wordt kunst en cultuur, ontspanning onder allerhande hoogstaande, volkse of zelfs triviale vormen bedreven. Niets wat de menselijke behoeften of verlangens dient, is de historische stad vreemd. En om van dit alles te kunnen gebruik maken, eventueel zelfs te genieten, verplaatst zich de mens, en schept bij het verkeer dat, vooral wanneer het om gemotoriseerd verkeer gaat, al snel een punt van verzadiging bereikt, aldus een bijkomende rem leggend op wat er in een historische stad kan en niet kan.

Om al deze talrijke en evaluerende functies in goede banen te leiden, moet er een bepaalde cultuur aanwezig zijn en voldoende aandacht bij de plaatselijke bevolking, en moet de overheid richtlijnen uitvaardigen die het evenwicht bewaren, de ontsparingen tegen-

Deelnemers
studiedag
tijdens rond-
wandeling in
Deventer.

houden, de verkeerde evoluties afremmen.

Dit vraagt bestendige aandacht en vereist vooral een constante bezorgdheid om, met de bewoning en de bewoners als voornaamste zorg, aan alle aspecten en functies van het gemeenschapsleven een juiste, evenwichtige en harmonische plaats toe te bedelen.

Om dit te bereiken en in een evaluerende maatschappij steeds bij te stellen en aan te passen kan men een beroep doen op wetten, reglementen en allerhande technieken. Het vereist echter vooral een cultuur, een mentaliteit en een geest bij de bevolking zonder dewelke niets mogelijk is.

Om hierop verder in te gaan, zullen wij vandaag één van de functies die in de historische stad aan bod komen, aan een onderzoek onderwerpen, met name de toeristische functie, die naar ons gevoel op dermate verontrustende wijze aan het evolueren is, dat hij een bedreiging gaat vormen voor het leven in en het overleven van de historische stad.

In 1973 publiceerde Penguin een boekje van de latere minister Georges Young onder de titel: 'Tourism, Blessing or Blight?' 'Toerisme: Zegen of Vloek?'. Het is over deze vraag dat we ons vandaag samen zullen buigen; als we hierbij problemen kunnen identificeren en er oplossingen kunnen voor vinden, dan zullen we nuttig werk verrichten.

Toerisme

De belangstelling die de historische stad in stijgende mate is gaan opwekken als object van

schoonheid en vervuller van esthetische voldoening, is één van de aspecten die steeds meer in de actualiteit komt.

Wat aanvankelijk maar was weggelegd voor de welvarende enkeling is, in onze eeuw, uitgegroeid tot het massale fenomeen van het toerisme.

De mens van heden, althans in de ontwikkelde werelddelen, beschikt over het geld, de mobiliteit en de tijd om er op uit te trekken. De historische stad en het bouwkundig erfgoed zijn hierbij aanzienlijke trekpleisters geworden.

Het toerisme is, door zijn massaliteit, geen individuele aangelegenheid gebleven en is onvermijdelijk het voorwerp geworden van organisatie en van een bedrijfsmatige, economisch gerichte aanpak. Het is symptomatisch dat men meestal spreekt van de toeristische 'industrie'.

Het toerisme is inderdaad een gigantische industrie geworden, de tweede in economisch belang en met de ambitie de thans nog als eerste gecatalogeerde, namelijk petroleum, voorbij te steken.

De toeristische industrie heeft zijn eigen logica en wetmatigheden, die in de eerste plaats op rentabiliteit, winst, groei en expansie zijn gericht. Als men deze industrie gewoon zijn gang laat gaan, zonder de onontbeerlijke grenzen te trekken, dan verslindt ze, dan vernietigt ze gewoon de objecten die ze aan de argeloze toerist aanbiedt. Niet dat ze dit bewust wil, want ze zaagt hiermee op termijn de tak af

waarop ze zit, maar omdat dit nu eenmaal het fatale gevolg is van een eenzijdige en uitsluitende economische benadering van het toeristisch gegeven.

Voor de toeristische industrie is de historische stad een 'product', dat via 'marketing' als een 'package' wordt verkocht. Een dergelijke 'approach' (als ik het in het aldaar gangbare jargon mag uitdrukken) staat haaks op de wijze waarop men de historische stad behoort te benaderen en kan de stadsbewoners alleen maar de bibber op het lijf jagen.

Nochtans, in het verleden, en op vele plekken ook nu, wordt het toerisme veel meer als een bondgenoot dan wel als een vijand beschouwd. Toerisme kan inderdaad de belangstelling van de autochtonen aanwakkeren, voor wat zij als erfgoed bezitten. Soms gingen ze er zelf achteloos aan voorbij, tot de interesse van buiten af ze alrcrtcr maakte.

De berekeningen over wat het toerisme aan handelsverkeer en ook aan vreemde deviezen oplevert, is vaak een goed argument geweest om de overheid met meer fondsen te doen over de brug komen en de belastingbetaler en burger van de goede besteding ervan te overtuigen.

Waar het botst

Het toerisme lijkt op meer dan één gebied, risico's voor de historische stad in te houden en we zullen die in de loop van deze dag onderzoeken en analyseren. Ik moge er enkele van aanduiden en met name:

- de wildgroei van hotels
- de toename van tweede verblijven
- het massale korte-verblijftoerisme en zijn gevolgen

• de impact van het toerisme op de mentaliteit en de cultuur van de bevolking, in zoverre ze niet worden verdreven.

a. Het *inplanten van hotels* is een aanzienlijk probleem. Het is duidelijk dat de investeerders zich zo dicht mogelijk bij of zelfs in het aantrekkelijke deel van de historische stad willen vestigen. Als het gaat om het organiseren van een hotel in een kleinere of grotere woning, dan stelt dat geen overdreven groot probleem, hoewel er toch op verschillende elementen waakzaamheid geboden is, nl.:

- dat de vereisten van een hoteluitbating de essentiële karakteristieken van een monument niet 'vermoorden', 'verstikken', 'verkit-schen';
- dat de aantrekking van verkeer niet hinderlijk wordt voor de buurtbewoners;
- dat de 'privacy' van de omwonenden, vanuit de hotelkamers niet aangetast wordt;

- dat het hotel zich bij zijn oorspronkelijke bescheiden schaal houdt en niet de ambitie krijgt om stelselmatig de directe buurt te gaan opkopen en het hotel uit te breiden;

- dat het hotel geen vestigingsmogelijkheden biedt aan handelszaken die op toerisme zijn toegespitst en daardoor de bewoners verdringen.

Wat voor kleinere hotels alleen maar een risico is, dat kan worden in de hand gehouden, springt helemaal uit de band als het om grote hotels gaat. Wij zeggen dit in Brugge al jaren, helaas met gering succes. Les Sparcks, secretaris van het forum van Engelse historische steden bevestigde het drie jaar geleden: 'Het moderne hotel van 100 - 15- kamers, wat de internationale norm is, is niet integreerbaar in een historisch stadscentrum, zoals verscheidene desastreuze voorbeelden aantonen'.

b. Mensen kunnen verliefd geraken op een mooie historische stad en wanneer ze de daad bij het woord gaan voegen dan zijn er een stijgend aantal die zich een huis als *tweede residentie* aanschaffen.

Eén of enkele tweede residenties is niet erg. Als het fenomeen zich vermenigvuldigt, moet men het tijdig een halt toeroepen.

De negatieve invloed ervan is immers dubbel.

Eenzijds wordt de woningmarkt afgeroomd, stijgen de prijzen en is er minder aanbod beschikbaar voor permanente bewoners.

Anderzijds beïnvloeden de meestal leegstaande tweede verblijven ongunstig de lokale handel. De bakker, de slager, de apotheker, de huisarts en zoveel andere beroepen hebben onvoldoende boodschap aan weekend bezoekers, terwijl openbare nutsvoorzieningen moeten functioneren ongeacht het aantal inwoners van de stad.

c. *Het massatoerisme* is een relatief recent en verontrustend fenomeen. Het spitst zich voornamelijk toe op de meest prestigieuze monumenten en stedelijke ensembles. Het fenomeen speelt zich telkens op dezelfde wijze af. Elke dag voeren tientallen, soms honderden autocars, aangevuld door honderden, soms duizenden auto's een massale hoeveelheid bezoekers aan. Van tien uur 's ochtends tot zes uur 's middags is het een drukte van jewelste.

Vóór en nadien ligt de door toerisme overweldigde stad er verlaten bij.

Lokale of geïmporteerde handelaars hebben al vlug begrepen dat een aanzienlijk deel van deze vaak onvoorbereide toeristen er een gezellig dagje-uit willen van maken in een stad waar ze graag de voorzieningen willen vinden

die ze ook bij hun bezoeken aan pretparken aantreffen. Na verloop van tijd zijn ganse circuits, van straten waar vroeger gewoond werd of waar een gediversifieerd winkelaanbod gevestigd was, geëvolueerd tot typische toeristische straten die als twee druppels water in om het even welke stad op mekaar gelijken: niets dan goedkope eettentent, opdringerige terrassen, souvenirswinkels, smakeloos straatmeubilair, enz. De geaseptiseerde en eentonige pretparksfeer rukt triomferend op.

Waarom worden sommige historische plekken aldus plots of gaandeweg hét te bezoeken object? De inspanningen die werden geleverd om iets moois en aantrekkelijks, ook goed in stand te houden zal hierin wel een rol spelen. Professor Roy Worskett, die mee aan de basis van de renovatie van de historische stad York lag, geeft echter nog een andere uitleg: namelijk het conformisme en de kuddegeest. 'Waarom komen er zoveel mensen naar York?' vraagt hij en hij antwoordt: 'Omdat er zoveel mensen naar York komen'. Éénmaal men het soort Pavlov reflex heeft aangekweekt bij touroperators en individuen om voor een dagje uit aan die of die stad te denken, is er geen tegenhouden meer aan, zo lijkt het.

Wie een dergelijke toestand niet dagelijks beleeft, zal wellicht verwonderd opkijken en denken dat er hier met enige retorische overdrijving wordt over gesproken. Het toerisme wordt immers, vooral daar waar het weinig ontwikkeld is, meestal als een welkome activiteit of functie beschouwd. De toeristen brengen leven in de brouwerij en geld in het laatje. En dat is ook zo.

In een stad als Brugge werd in het verleden, het toerisme ook als een bijna onverdeeld positief element beschouwd. Er werd wel eens gejakkerd op de autocars die het verkeer bemoeilijkten, maar dat werd grotendeels opgelost door het aanleggen van een grote parking buiten de stad; er werd wel eens gewezen op de gevaren van een pretparkontwikkeling, op de risico's van een onechte, artificiële sfeer, maar men leek dit toch behoorlijk in de hand te hebben. Het 'Structuurplan voor de binnenstad' had de limieten getrokken dacht men waarbinnen de toeristische evolutie kon plaats grijpen en de gevarenboot zou men van zich kunnen af houden. Dit optimisme is overdreven gebleken.

Men denke niet dat we vanuit een soort elitaire reflex het bouwkundig erfgoed en de historische stad zouden willen voorbehouden aan de happy few. De vrije circulatie en de vrije tijd zijn grote sociale verworvenheden, waar niet aan te tornen valt.

Dit belet niet dat het massatoerisme één van de belangrijke gevaren is die het wezen van de historische stad en het behoud van het bouwkundig erfgoed bedreigen. Onze landgenoot Arthur Haulot, zelf één van de gangmakers van het sociaal toerisme, is één van de eersten geweest om te benadrukken dat ieder toeristisch object recht heeft op bescherming tegen een overconsumptie die het in gevaar brengt. Hij heeft het concept gelanceerd van de 'redelijke toegankelijkheid - l'accessibilité raisonnable' en het is dit concept, met alles wat het aan concrete elementen inhoudt, dat als basis voor de toelaatbaarheid of de afremming van het massaal ééndags- of éénuurs toerisme moet worden gehanteerd.

d. De impact van deze verschillende negatieve evoluties is niet alleen zorgwekkend voor het bouwkundig erfgoed en voor de historische stad in zijn geheel, maar laat meteen

ook zijn invloed gelden op de bevolking.

In de eerste plaats wordt het de bewoner moeilijk gemaakt in de historische stad te blijven wonen. De prijs van de immobiëlen wordt omhoog gejaagd, want de expansieve toeristische sector koopt maar panden op en breidt steeds maar uit. Daarbij is de hinder van hotels eethuizen en cafés of van massaal voorbijtrekkend publiek, steeds meer een reden om de stad te verlaten. Dit veroorzaakt een sneeuwbaaleffect, want hoe verlatener een straat of wijk wordt, hoe vlugger de nog schaarse overblijvenden ook maken dat ze wegkomen.

Er is evenwel een evolutie die wellicht al even negatief zoniet nog negatiever kan zijn en dat is wanneer de bevolking zich bij deze gang van zaken neerlegt.

Al in 1972 werd dit in het 'Structuurplan voor Brugge' als volgt beschreven: 'Er schuilt een reëel gevaar in het toerisme, doordat een te groot deel van de actieve en ondernemende bevolking zich aan intellectueel minder eisen-

Aandacht voor het verhaal van de heer Van den Abeele.

de maar relatief goed renderende activiteiten zou gaan wijden. Dit zou het menselijk potentieel niet altijd ten goede komen.

Het leven in de stad zou zeer sterk onderhevig worden aan seizoenmaanden en het stadsbeeld zou te sterk de typische stempel van toeristische seizoenplaatsen ondergaan'. Dit intellectuele en culturele risico, waarbij we overwegend kelners, keukenpieten, kamerverhuurders, museumbewakers of gidsen zouden gaan worden, en in de wintermaanden zouden gaan stempelen, houdt een reëel gevaar in voor het dynamisme en de intellectuele alertheid van een bevolking.

Een groeiend probleem

Het risico van een uit de band springend toerisme kunt u in Brugge de visu vaststellen. Het is evenwel geen typisch Brugs fenomeen, integendeel komt het in stijgende mate zowat in alle toeristische gebieden te voorschijn.

Venetië is wellicht het meest in het oog springende geval. Bij alle andere problemen die het voortbestaan van de Dogenstad bedreigen, is zich het massatoerisme komen voegen. Venetië zal wellicht de eerste historische stad zijn die een numerus clausus zal opleggen, wellicht entreegeld zal doen betalen.

Parijs, waarvan men zou denken dat het absorptievermogen aanzienlijk zoniet onbeperkt is, heeft onlangs aangekondigd dat met 1200 autocars per dag in het historisch centrum, de limiet van het draagbare overschreden was en maatregelen tot vermindering zouden genomen worden.

De conservators van het kasteel van Versailles hebben een alarmkreet geslaakt. Met drie en een half miljoen bezoekers per jaar, inbegrepen hun gewicht, vibraties en gewoon maar ademuitwasemingen, dreigt het monument gewoon onder een soort metaalmoetheid te destabiliseren en te desintegreren.

De Caisse Nationale des monuments historiques, hieraan gehoor gevend, werkt thans aan een systeem van georganiseerde en vooraf geboekte bezoekers, gekopieerd op wat Nederland zo succesvol heeft gerealiseerd met de van Gogh en Rembrandt-tentoonstellingen.

Een zelfde systeem zal ook worden toegepast op wat wellicht het meest verloederde monument in Frankrijk is, namelijk de Mont-St-Michel.

Hierdoor wordt ongetwijfeld een weg ingeslagen die kan worden uitgebreid tot alle overbelaste monumenten en zelfs tot de stedelijke sites.

In Duitsland, waar ieder weekend de bevolking wordt aangegrepen door wat 'Der Spiegel' onlangs de 'Mobile Wahnsinn' heeft

genoemd, en wat zich o.m. uitdrukt in de langste autofiles ter wereld, zijn de problemen legio en de oprispingen talrijk.

De Bodensee geeft een typisch voorbeeld van oversaturatie. De VVV voor dit gebied heeft sinds jaren iedere vorm van advertentie stopgezet. 'Het abces van het massatoerisme moet opengebrouwen worden' zegt de directeur van het Duits Instituut voor Toerisme. De burgemeester van Hagenau verklaarde onlangs: Ik verkies mijn stad bewoonbaar te houden, in plaats van nog wat meer dagschotels te verkopen. In Immenstaad worden alle aanvragen voor nieuwe activiteiten of handel die gericht zijn op de occasionele toerist, gewoon verboden.

De conservator van het kasteel van Neuschwanstein, biedt echo aan zijn collega's van Versailles en bevestigt dat het huidige bezoekersaantal, als het aanhoudt, het in mekaar storten van het monument tot gevolg zal hebben.

Officiële stemmen

De problemen die we bespreken, zijn niet nieuw.

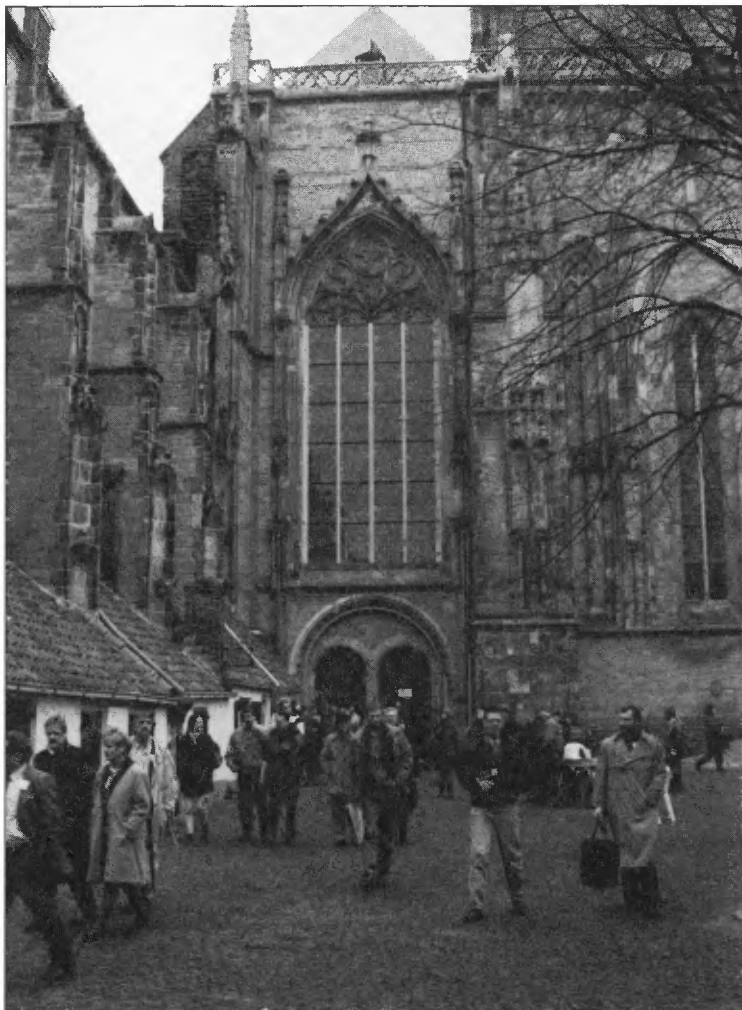
In 1976 al heeft ICOMOS een *Charter van het Cultureel Toerisme* opgesteld, waarin het principe van de redelijke en draaglijke toegankelijkheid van het bouwkundig en natuurlijk erfgoed centraal staat.

In 1980 werd in Manilla op een *Internationale Congres over Toerisme* in de slotverklaring het volgende gezegd:

'Toeristische objecten bestaan uit ruimte, goederen en waarden. Deze kunnen niet ongecontroleerd worden benut, als men hun aftakeling, zelfs hun vernieling wil vermijden. De voldoening van de toeristische behoeften kan onmogelijk gerealiseerd worden ten koste van de sociale en economische belangen van een lokale bevolking en evenmin ten koste van het milieu of van het historisch en cultureel erfgoed. Alle toeristische objecten behoren tot het patrimonium van de mensheid. Lokale, nationale en internationale gemeenschappen hebben de plicht ze te beschermen. In alle omstandigheden en in alle landen behoort de conservatie van monumenten en landschappen, van het natuurlijk en van het door mensenhand gebouwde milieu, tot één van de fundamentele verantwoordelijkheden'.

Het economisch en sociaal comité van de E.G. heeft onlangs volgende kritische tekst gepubliceerd:

'De toename van de toeristische vraag botst met een aanbod dat niet in dezelfde mate verhoogt en dat door natuurlijke beperkingen

**Op weg naar
het M.S.
Eureka voor
de lunch.**

wordt begrensd.

Daardoor ontstaat een crisissituatie. In een aantal gebieden werden de toeristische mogelijkheden overuitgebaat en nadert men de uitputting. De gevolgen zijn een achteruitgang van het leefmilieu en een cultureel verval.

De perverse neveneffecten van het toerisme moeten bestreden worden. Het algemeen belang en een lange-termijnvisie moeten overwegen op zorgeloos opportunisme en korte-termijngewin. Wij moeten schoonheid scheppen en beschermen, wij moeten de kleinschaligheid naar de maat van de mens bevorderen en wij moeten de bezorgdheid van de bevolking aanscherpen voor het behoud van optimale leefomstandigheden'.

De Raad van Europa verklaarde in 1989, tijdens een bijeenkomst in Cambridge o.m. in de slotresolutie:

'De specifieke kwaliteiten van de historische steden, hun integriteit en personaliteit moeten geëerbiedigd worden. In iedere gedachtengang over de economische voordelen van het toerisme, moet prioriteit gegeven worden aan de noodzaak tot bescherming van de historische centra, er hierbij zorg voor dragend dat de economische voordelen niet bereikt worden ten koste van en ten nadele van het

historisch weefsel'.

De toeristische ontwikkeling kan een aanzienlijke en negatieve druk uitoefenen op de historische stad, die niet zonder gevaren is, b.v.

- de sociale kost en de infrastructuurwerken veroorzaakt door een toerisme, gebaseerd op het erfgoed, kunnen de economische voordelen overschrijden;
- de monumenten worden verkracht en ontmanteld, culturele modellen worden aan flarden gereten, vuilnis en vervuiling stapelen zich op, het verkeer werkt verstikkend;
- de traditionele handel en voorzieningen, bestemd voor de lokale bewoner, verdwijnen om plaats te maken voor toeristische en horeca-bedrijven die vaak van een middelmatige kwaliteit zijn'.

Het woord en de daad ligt bij de burgers

De belangstelling voor en de bekendheid met de problemen van een uit de band springend toerisme zijn dus in ruime middelen voldoende aanwezig. Officiële instanties en organismen zijn evenwel vaak heel wat beter in het opstellen van een diagnose en in het inventariseren van de gevaren dan in het aanreiken van oplossingen.

Dit is in zekere zin te begrijpen, omdat pasklare maatregelen niet altijd voor de hand liggen en omdat er zoveel specifieke gevallen zijn.

Het lijkt daarom noodzakelijk dat de impulsen voor een evenwicht tussen de leefbaarheid en de integriteit van een stad of gebied, enerzijds, en het toerisme onder al zijn vormen, anderzijds, van de burgers zelf, van de bewoners, zouden uitgaan.

Als zij de handen in de schoot leggen, is de strijd bij voorbaat verloren. Als zij alleen het onmiddellijke en kortstondige gewin in aanmerking nemen, zullen in de volgende decennia al onze historische steden omgevormd en gedevalueerd zijn tot onbewoonde artificiele steden en volwaardige pretparken. Ze zullen hun ziel verkocht hebben en hun plichten als goede rentmeesters van een onvervangbaar cultureel erfgoed niet nagekomen zijn.

In vele steden, grote en kleine, stellen zich de problemen die we hier hebben aangeraakt op een steeds acutere wijze. In andere zullen ze in de nabije toekomst te voorschijn komen.

Er oplossingen aan geven is de dagelijkse plicht van de autochtone bevolking, die zich in een aantal gevallen wél zal moeten haasten. ●

'I hate being pushed through cathedrals'

of: het eeuwig aantrekkelijke van de broze, maar sterke, Nederlandse (stede)bouwkundige erfenis.

De traditionele internationale cultuurhistorische monumentenkaravaan trekt jaar in, jaar uit door een geselecteerd bestand van kathedralen, paleizen en kastelen. Kenmerkend voor het Nederlands monumentenbestand is dat wij die eigenlijk, enkele uitzonderingen daargelaten, niet hebben. De aard van onze erfenis is anders. Ze is een urbaan weefsel, ze is een onwaarschijnlijke veelheid en verscheidenheid van bebouwingsvormen op een heel kleine opper-

vlaakte. Ze is voor een heel groot deel in haar verwevenheid met het Vlaamse, het overblijfsel van -overigens met delen van de Po-vlaakte te vergelijken- het eerste Europese gerbaniseerd c.q. gesuburbaniseerd gebied. Daarom zijn onze dorpskerken ook niet echt dorpskerken maar altijd net iets meer. Daarom zijn onze huizen, woonhuizen, altijd herkenbaar en dateerbaar, want rijker en aanzienlijker dan elders, de kern, de ruggegraat van ons bestand en is het de samenhang van die woonhuizen, de kerkelijke- en veelal latere burgerlijke bebouwing met alle latere toevoegsels waar het om gaat.

De boodschap die van zo'n verzameling uitgaat is subtieler en moeilijker te begrijpen dan de boodschap van de traditionele lokkebroodjes. Die boodschap is eenduidig: macht, pracht, praal. Het publiek moet zich vergapen, moet precies doen waarvoor de gebouwen ooit zijn neergezet: geïmponeerd raken, zich nietig voelen, overweldigd raken. Dat genoemde grote werken tevens vaak, maar ook lang niet altijd, masterpieces in their own right zijn en voorbeelden van een magnifieke coöperatie op ongekende schaal van vaak de beste kunstenaars van de tijd en opdrachtgevers met een meer dan bijzondere kunstzin is in confesso. Wij kennen dat niet echt.

Hoewel de kunstzin van de Hollandse opdrachtgever zeker sedert de tweede helft van de 17e eeuw bepaald opmerkelijk is en het aantal opdrachtgevers voorbeeldeloos groot,

wordt hier te lande op uitzonderingen na in het algemeen gesproken toch bepaald niet baanbrekend werk verricht. De Republiek kopieert en adapteert, meestal naar de schaal en de maat van het Nederlandse woonhuis. En die maat en schaal zijn vervolgens weer inspiratiebron, broedplaats, basis voor het ontstaan van beeldende kunst van wereldklasse.

Kijk: naamloos is onze burger-architectuur niet. De grote voorbeelden worden trouwens met wellust toegepast: en die adapties zijn vaak meesterwerken in het klein. Maar: eerlijk gezegd: onze historische bouwkunst geen kunst met de grote K in het algemeen. Daar zit dus ook niet de uniciteit van het Nederlands erfgoed.

In dat opzicht zijn de paleizen van de Oranjes symptomatisch voor de Nederlandse republikeinse traditie. De eerste dienaren van de staat hebben niet of nauwelijks gebouwd; Het Loo is een pure uitzondering maar een dwergprodukt vergeleken bij Versailles - en tegelijk het meest absolutistisch element in de Nederlandse bouwtraditie. In het algemeen passen ook zij zich aan aan de gevestigde traditie van aanbreien aan het reeds bestaande. Voortgaan dus, in een traditie die een sterke continuïteit vertoont vanuit de middeleeuwen.

De grote vraag lijkt mij of het publiek (ik bedoel: het grote, brede publiek) toe is aan het verstaan van de subtiliteit van de uitstraling van het Nederlandse erfgoed. Want die boodschap is moeilijker dan de boodschap die door kathedralen, paleizen en kastelen wordt gegeven. Maar, zou ik zeggen, ze is ook in menig opzicht buitengewoon veel spannender en aantrekkelijker. De kenmerken van de Nederlandse erfenis zijn immers die van een betrekkelijk egalitaire, democratische, maar merkwaardig genoeg in zichzelf ook weer elitaire samenleving in een continuüm. Een samenleving, zoals Simon Schama hem beschrijft in zijn 'Embarrasment of riches': 'this sacred spot on earth', dat 'nieuwe Israël', die 'navel van de aarde', die door onze voorouders zelf én door buitenlandse bezoekers werd aangeduid als

Drs. U.F. Hylkema,
Ad-interim directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

een zeer bijzondere en ook als zodanig herkend werd. En dan doel ik niet in eerste instantie op de dijken, op het onder de zeespiegel leven, op de molens en de waterwegen, op de rijkdom in een moeras, maar vóór alles op de Nederlandse en met name West-Nederlandse uniciteit van zeer zorgvuldige bouw, ongelofelijke rijkdom in detail en geschaardheid van bouwtraditie, het feit dat eigenlijk iedere kern een herkenbare eigen vormtaal heeft die in een extreme subtiliteit weer afwijkt van het omringende. En dat alles in z'n samenhang: een uniek produkt van ruimtelijke ordening en waterhuishouding.

Het is in die traditie niet vreemd dat wij een monumentenwet kennen die enerzijds objectenbescherming hoog houdt, maar anderzijds van meet af aan de waarde van het ensemble heeft proberen te benadrukken. Dat ons land zich onderscheidt van het buitenland door een verbazende veelheid aan bestemmingsplannen, streekplannen, gewestelijke planvorming. Dat het beeld-kwaliteitsplan uit de Nederlandse koker komt, dat onze ruimtelijke ordening meer dan wáár ook ontwikkeld is; dáár ligt de uniciteit en het gaat erom die boodschap voor het breed publiek toegankelijk te maken.

Toegankelijk maken zonder de essentie ervan aan te tasten. De overmatige belasting of zelfs vernietiging als gevolg van niet te sluiten slijtage. Het bevorderen van cultuurhistorisch toerisme op een enigszins intensieve manier is slechts dan mogelijk indien het stadsbeheer doeltreffend is geregeld.

Wij hebben in ons land helaas een aantal verdrietige voorbeelden van hoe het niet moet en ik noem ze u, overigens niet uitpuittend, met name. Ik word verdrietig als ik zie hoe de cultuurhistorische potentie van steden als Hulst en Sluis, beide belangrijke elementen in de verdediging van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en meer in het bijzonder van de afscherming van de Scheldemond voor effectief bijna drie eeuwen protectionistische Nederlandse handelspolitiek als het ware al lijken aan de bijverschijnselen van bepaalde soorten toerisme ten onder te gaan nog voor het heeft kunnen komen tot het ontwikkelen van een cultuurhistorisch toeristische potentie. Terwijl die zeker aanwezig is. Zeker in samenhang met al dat andere dat een gebied als Zeeuws-Vlaanderen te bieden heeft. En dat in zijn samenhang nu juist alleen begrepen kan worden vanuit een breed kenbaar gemaakt cultuurhistorisch besef. Want het landschap en de stedebouw en de fortanaanleg en de polderbouw kunnen niet anders begrepen worden en daarmee ervaren worden dan door het

besef van hun historische en tot op heden bijna gaaf bewaarde samenhang.

Niet voor niets zijn de eerste cultuurhistorisch toeristische routes in ons land nu juist daar ontstaan (en zelfs gepremieerd) en koos ook de Rijksdienst voor de Monumentenzorg dát gebied uit om één van haar nieuwe producten, de 'Cultuurhistorische Verkenningen' te ontwikkelen en uit te testen.

Terwijl het libertijnse Nederlandse klimaat in de kernen van Hulst en van Sluis zijn sporen meer dan nalaat en daarenboven de economische druk van het zondags winkeltoerisme herkenbaar is in een reeks kwestieuze en minder gelukkige beslissingen met betrekking tot het stedelijk beheer en de restauratiepolitiek toont ons land elders dat het wel dege-lijk anders kan.

Net zover over de Belgische grens als Hulst ligt Maastricht. De economische druk op die stad, de toevloed van toeristische belangstelling hebben geleid tot een heilzaam samenspel van maatregelen en voorlichting. Een stedelijk netwerk blijkt dan veel aan te kunnen. In Maastricht is in de afgelopen 20 jaar, met name na de ontwikkeling van het restauratiegebied Stokstraat-kwartier en de inpassing daarvan in de stedelijke structuur, zeer actief gewerkt aan een vorm van stedelijk beheer door middel van een hardnekkig gehanteerde reclameverordening, het toepassen van regels van welstand met betrekking tot het straatmeubilair, de terrassen, de randvoorwaarden bij precario en een reeks van andere diligente maatregelen. Binnenkort hoopt het gemeentebestuur een binnenstadsbeheerder aan te stellen met beperkte politionele bevoegdheid wiens aanstelling een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van het Maastrichter bedrijfsleven en het College van Burgemeester en Wethouders is. Dat dat kan is uniek, maar het weerspiegelt het in de loop der jaren opgebouwd besef dat stedelijk beheer een pure noodzaak is om toeristische groei in banen te leiden. Dat daarbij de invloed van de cultuurhistorische sector binnen het gemeentelijk apparaat groot is wordt door mij toegejuicht. Die invloed wordt gerechtvaardigd vanuit het uitzonderlijk belang van het Maastrichter monumentaal ensemble.

Zo zouden wij ook woorden kunnen wijden aan Orvelte, een museumdorp, Boertange, een bijna artificieel produkt met zijn interessante regionale potentie of Heusden, een vergelijkbaar geval. Ik doe het niet, want het zijn niet dat soort op zich spraakmakende kernen waar het in deze in eerste instantie om gaat. Daar is een overigens vaak zeer verdienstelijke restauratiegolf van het recente verle-

den het visueel produkt dat wordt geconsumeerd: de bezoeker ervaart een gebouwd coullissen-landschap.

Ik duid veel meer op de historische ensembles die in zich zelf drager zijn van het eerder aangeduide langdurig historisch continuüm en daarvan bewijsgeven in hun stedenbouwkundige unieke context: Delft, de binnenstad van Utrecht, Deventer, Zutphen, Zwolle, Haarlem, Gouda, Den Bosch, Groningen, bovenal de binnenstad van Amsterdam, maar ook Naarden, de steden van het Noorder Kwartier, de Zuiderzee-steden, Broek in Waterland, Rijkswetering, de Vechtstrook, Het Gooi, het Kennemerland, de Heuvelrug. Wat niet eigenlijk ...

Extra aandacht voor stedelijk beheer is dus een noodzaak, een *conditio sine qua non* voor en bij het bevorderen van cultuurhistorisch toerisme. En die aandacht houdt niet op bij extra regelgeving en bij voorlichting, zelfs niet bij beperkte politionele bevoegdheid. Er moet gewoon geld bij; het onderhoud van een stedelijk of een dorpsensemble dat je bewust uitlevert aan een bewust bevorderde belangstelling voor cultuurhistorisch toerisme moet ook betaald. En dan volstaan de monumentenbudgetten niet. Sterker: ze zijn niet bedoeld om een extra aan cultuurhistorische slijtage op te vangen. En: ze kunnen het niet: u kent allen de grootte van deze budgetten, of beter gezegd hun gevaarlijk kleine omvang. We hopen dat het thans lopende Grote Strategische Onderzoek naar de reële behoefte voor de monumentenzorg, in geld gemeten, voor de komende 10-15 jaar die budgetten, laat ons zeggen vanaf volgend jaar, op een reële footing zal brengen. Als tenminste de politiek de resultaten van dat onderzoek onderschrijft. Maar zelfs dan wordt daarmee het cultuurhistorisch toerisme nog niet betaald. In pure economische termen gesproken consumeert het opkomend cultuurhistorisch toerisme de relatief grote investeringen in de monumentenzorg van de afgelopen 20-30 jaar. En óók in een cultuurhistorisch toeristische infrastructuur moet - de kost gaat immers voor de baat uit - worden geïnvesteerd.

Dames en heren, het bevorderen van cultuurhistorisch toerisme is een keus, een keus die primair op gemeentelijk niveau wordt gemaakt en waarbij overigens de rol van de provincies niet moet worden onderschat. In het samenspel van provincie en gemeente ligt op dit punt een additionele waarde. Maar het ontwerpen, ontwikkelen en exploiteren van wat modieus wordt aangeduid als het 'cultuurhistorisch produkt' is primair een verantwoordelijkheid van de gemeentelijke overheid

en van de burger en die zitten fout als ze slijtage en uitholling van dat produkt toelaten en niet op tijd ingrijpen en bijsturen door die maatregelen te nemen, die weliswaar geld kosten, maar waardoor de onvermijdelijk ook negatieve bijwerkingen van cultuurhistorisch toerisme worden ondervangen. Dat vereist dus planning en beheer en bovenal binnengemeentelijk bovensectoraal investeren: een diligent politiek inzicht. Hetzelfde geldt voor provincies: in het bevorderen van het ontstaan van cultuurhistorische routes in gewesten, in streekplannen, in ontwikkelingsplannen, etc.

Maar waar blijft het Rijk? Het Koninkrijk der Nederlanden kan niet volstaan met blijven nagenieten van de grote investeringsgolf in de afgelopen 30 jaar; met het eerder genoemde Grote Strategische Onderzoek naar de werkelijke financiële behoeften voor de monumentenzorg in de komende jaren wordt, mag ik hopen, de aanzet gegeven voor een tweede periode: dit maal met gemeenten en provincies als partners is het de uitdaging een integraal monumentenbeleid van de grond te krijgen. Het Rijk voorwaardenscheppend, de provincies faciliterend, inspirerend en enthousiasmerend, de gemeenten als vormgever. En voor het cultuurhistorisch toerisme is het, dames en heren, niet anders!

Met jaloezie soms kijk ik naar de groene sector, het natuurbehoud, de natuurbouw, de ecologische hoofdstructuur van Nederland. En de waarheid gebiedt dat we erkennen dat de cultuurhistorische factor in Nederland in een aantal opzichten in de verdediging van cultuurhistorische belangen en waarden is achtergebleven. Wij zijn vaak blijven hangen in - overigens vaak voorbeeldig uitgevoerde - objectzorg en het beschermd stads- en dorpsgezicht. In dat laatste hebben we ons geconcentreerd op het bestemmingsplan, en dat lang niet altijd met succes. De wereld van het streekplan, de herverkaveling, de landinrichting en de ruimtelijk ordening is goeddeels buiten het blikveld van de sector gebleven.

Anders gezegd: de slag van defensief naar voorwaardenscheppend beleid is maar mondjesmaat gemaakt.

We hebben ons in de laatste tijd wel bezig gehouden met 'Cultuurhistorische verkenningen': Pogingen om op het niveau van het streekplan of de regio of op stedelijk niveau, ontwikkelingspotenties aan te geven die zowel cultuurhistorische waarden veilig stellen als condities te scheppen voor hun toekomstige ontwikkeling en functie. De cultuurhistorische verkenningen zijn pracht produkten en wie, zoals de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in het afgelopen jaar, zich met de ontwikke-

Rond-
wandering in
het Berg-
kwartier.

ling daarvan bezig houdt merkt de grote behoefte aan dit soort producten zowel bij de bestuurders als bij het bredere publiek.

Maar een echte onderlegger voor cultuurhistorische verkenningen ontbreekt vooralsnog, zoals ook een onderlegger ontbreekt voor cultuurhistorisch toerisme. Zoals de groene sector in het afgelopen decennium aan belang en aan invloed heeft gewonnen door het ontwikkelen van een ecologische hoofdstructuur voor Nederland, zo zal de cultuurhistorische sector niet kunnen ontkomen aan het ontwikkelen van een 'cultuurhistorische hoofdstructuur' voor Nederland. Sterker: ik acht het ontwikkelen van zo'n cultuurhistorische hoofdstructuur, een geaccepteerde cultuurhistorische waarden kaart voor Nederland, het liefst ontwikkeld in samenspraak met de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, een eerste vereiste voor de verdere ontwikkeling van de cultuurhistorische sector en het veiligstellen van haar belangen.

Ze zou ook richtinggevend zijn voor de 'does en don'ts' op het gebied van het cultuurhistorisch toerisme, immers: dat zal andere dimensies krijgen in verschillende delen van ons land, andere dimensies én andere potenties: soms kan er sprake zijn van een samengaan van de belangen van natuur en cultuur, soms ook is dat niet wel mogelijk en is er toch sprake van een hoogwaardige cultuurhistorische potentie. Ik wijs in dat verband op de randstad en de rest van Nederland:

Dames en heren, in de jaren zestig verschenen enige spraakmakende publicaties, veelal van Britse herkomst, waarin de Nederlandse randstad, enerzijds als historische structuur en anderzijds als bewust product van planning en ruimtelijke ordening, de hemel in geprezen werd.

De legende van het Groene Hart ontstond

en de sikkel van bebouwing daaromheen. Het geloof in het in die publicaties opgebouwde beeld heeft in de jaren 70 en 80 in grote lijnen ons denken over ruimtelijke ordening en de planologische kernbeslissingen daarbinnen beïnvloed. Thans echter staat het ter discussie en die discussie is hevig, actueel en, zou ik zeggen: onontkoombaar en het past ook in het kader van heden goed om daar op in te gaan.

Er liggen immers stevige dilemma's: wat te doen in de discussie rond het behoud van een cultuurhistorische infrastructuur en de herbebossing en natuurontwikkeling van grote delen van het Groene Hart? Wat betekent een molenbiotop in zo'n geval, staan belangen van cultuur en natuur hier niet snel diametraal tegenover elkaar? Wat te doen met reeds overbelaste historische stadskernen binnen de randstad in relatie tot de voortgaande verstedelijking van die randstad. Hoe verhouden grote nieuwe infrastructurele werken, spoorverbreding, wegeaanleg, TVC, Betuwelijn, zich ten opzichte van het cultuurhistorisch erfgoed.

Als wij er thans toe neigen om de randstad in zijn Westeuropese relaties als een nieuwe ontwerpogave te zien, wat betekent dat dan voor de cultuurhistorische factor en dus ook voor het cultuurhistorisch toerisme daarbinnen?

Dames en heren, ik pleit voor het grondig nadenken over een cultuurhistorische hoofdstructuur voor Nederland vóór wij de start maken met een ál te uitbundige nieuwe tak van sport, het cultuurhistorisch toerisme. Daarbij pleit ik niet voor stilstand, maar voor een 'bezint eer gij begint'. Dat kan nog, laten we het dus ook doen. ●

Monumentale gastvrijheid, maar wie betaalt ervoor?

Er kunnen heel verschillende redenen zijn waarom mensen bepaalde gebieden of bezienswaardigheden bezoeken. Zo is er een groot verschil tussen het bezoeken van Valkenburg, Veere, Deventer, Schoonhoven, de Oostvaardersplassen, Schiermonnikoog, de Brand in Udenhout, Scheveningen of het Rijksmuseum in Amsterdam. Een deel van deze bezoeken heeft betrekking op cultuurhistorisch toerisme en een deel op natuurtoerisme. Tussen

Dr. J. van der Straaten, milieueconoom, verbonden aan de Katholieke Universiteit Brabant, vakgroep Vrijtijds-wetenschappen.

cultuurhistorisch toerisme en het bezoeken van natuurgebieden bestaan veel overeenkomsten. Beide wijken af van het massatoerisme: er zijn heel duidelijke inhoudelijke redenen waarom mensen uitgerend deze gebieden bezoeken. Beide vormen van toerisme nemen de laatste jaren in belangrijkheid toe; bovendien roepen beide vormen vergelijkbare problemen op. Als er te veel mensen op één plek komen, wordt de draagkracht van het gebied overschreden. Dat geldt voor kwetsbare binnensteden en voor natuurgebieden.

Zowel bij cultuurhistorisch toerisme als bij het bezoeken van natuurgebieden zijn sommige mensen geneigd om 'ach en wee' te roepen over de manier waarop toeristen zich gedragen: de steden en de natuurgebieden worden in hun ogen onder de voet gelopen. Deze bezwaren worden bijna steeds geuit door mensen die hun hart hebben verpaid aan de stedelijke cultuur of aan de natuur. In beide gevallen kan dit ontaarden in een zekere mate van kortzichtigheid. Het is namelijk nog niet zo lang geleden, dat cultuurhistorici en natuurmensen boekjes schreven waarin zij het 'volk' probeerden duidelijk te maken hoe mooi de stedelijke cultuur en de natuur nu wel was.

Nu grote groepen mensen deze waarden beginnen te ontdekken, zouden er problemen gaan ontstaan. Men dient zich echter te realiseren, dat de stedelijke cultuur en de natuur vroeger vaak moesten wijken voor commerciële belangen. Dat kwam doordat er in de

maatschappij slechts een zeer gering draagvlak bestond voor de in het geding zijnde waarden. Nu is dat anders; het relatief grote aantal bezoekers van tegenwoordig heeft te maken met een breed draagvlak. Zonder een breed maatschappelijk draagvlak is bescherming en instandhouding van natuur en stedelijke cultuur een onmogelijkheid.

Dit leidt er toe dat ik in het algemeen een genuanceerde mening heb over vermeende schade die door bezoekers aan de stedelijke cultuurmonumenten en de natuur zou worden toegebracht. Bovendien, de grote bedreigingen voor natuur en stedelijke cultuur liggen elders. Zo lijkt mij het gebruik van personenauto's in steden, door bezoekers en bewoners, alsof dat de gewoonste zaak van de wereld is, een grotere bedreiging. In de eerste plaats is de ruimtelijke structuur van oude steden in het geheel niet geschikt voor gemotoriseerd verkeer; bovendien behoren verbrandingsmotoren tot de belangrijkste veroorzakers van zure regen en het broeikas-effect. Vooral zure regen richt in veel oude binnensteden grote schade aan bouwwerken aan. Met name beeldengroepen en gebrandschilderde ramen hebben hieronder erg te leiden. Zo heeft men bij de restauratie van de St. Jan in Den Bosch, die onder meer als gevolg van zure regen nodig was, een bepaalde steensoort gebruikt die er uit cultuurhistorisch oogpunt niet thuis hoort, maar die wel beter bestand is tegen zure regen. En in Wenen zijn ongeveer 150 restaurateurs dag in dag uit bezig om de schade aan monumenten als gevolg van zure regen te herstellen.

Collectief Goed

Stedelijke cultuurmonumenten hebben in principe een eigenaar. Ze zijn van de gemeente, de provincie, van een kerkelijke gemeente of het parochiebestuur. Het zijn dan ook particuliere goederen. Ten aanzien van de cultuurhistorische waarde hebben ze echter het karakter van een collectief goed. In de economische literatuur wordt hieronder een goed verstaan, waarvan het niet mogelijk is anderen van het gebruik uit te sluiten; bovendien kan het niet worden verdeeld in stukjes

die men aan consumenten kan verkopen. Veiligheid achter dijken, de aanwezigheid van een leger en het onderwijs hebben in hoge mate een dergelijk collectief karakter. Ze dienen in principe iedereen en individuen kunnen niet van de nuttigheid van deze goederen worden uitgesloten. Op deze manier zijn stedelijke cultuurmonumenten geen collectief goed. Men kan hen veelal wel afsluiten en men kan toegang vragen. Ten aanzien van de waarde die ze vertegenwoordigen, hebben ze echter een collectief karakter. Men zal over het algemeen de cultuurhistorische waarde van de Nederlandse binnensteden als een collectief bezit ervaren, dat niet aan een enkeling toekomt. Dat betekent dat ook de gemeenschap in principe besluit hoe het met deze cultuurmonumenten moet worden geregeld.

Op dat punt ontstaan echter de problemen. Aan cultuurhistorisch toerisme zijn namelijk kosten en baten verbonden. Deze komen niet steeds op dezelfde plaats terecht. In sommige buitenlandse steden is deze problematiek zeer groot. De bewoners van de stad Venetia bijvoorbeeld worden geconfronteerd met een veelheid van negatieve effecten als gevolg van cultuurhistorisch toerisme. Veel van deze bezoekers komen een enkele dag en laten weinig geld in de stad achter. De gehele infrastructuur van de stad is echter berekend op het grote aantal bezoekers. De kosten daarvan worden niet door de bezoekers gedragen. Dit zou nog geen onoverkomelijke problemen oproepen als de toerist veel geld in de stad achter liet. Maar dat is veelal niet het geval. Men dient zich echter ook te realiseren dat veel van de problemen van Venetia buiten het toerisme liggen. De wijze waarop met de industrialisatie in de omgeving wordt omgegaan, het verleggen van stroomgeulen ten behoeve van de industriële scheepvaart, het niet-afsluiten van de lagune als gevolg van industriële belangen, zijn alle factoren die zeer nadelig inwerken op de stad.

Wat in Venetia in het groot gebeurt, zien we in Nederland in het klein. Zo was ik enkele weken geleden op een zonnige Zondag per fiets in Heusden verzeild geraakt. De situatie daar tart ieder voorstellingsvermogen, in ieder geval het mijne. Het stadje is deskundig gerestaureerd - misschien wel te deskundig? - en ziet er mooi uit. De vesting-Heusden is vroeger zodanig gebouwd dat auto's er zonder meer Fremdkörper zijn. Het probleem is echter dat de bestuurders van deze voertuigen zich niet zodanig gedragen.

Buiten de stad zijn parkeerterreinen. Daar waren op die Zondag heel weinig auto's te bekennen. Ze stonden wel in het gras van de

berm dicht bij de stad. Het grootste deel van de auto's rijdt echter de vesting binnen. Deze is namelijk niet verboden voor automobielen. In de stad staan de nodige auto's geparkeerd van de bewoners. Daartussen worden de auto's van de bezoekers gefrommeld. Dat gaat allemaal niet vanzelf, waardoor in de vesting honderden auto's rondrijden die op zoek zijn naar een parkeerplaats. Wanneer auto's in groepen optreden, is de situatie voor de fietser zodanig dat men levensgevaarlijke capriolen overhoop moet halen om niet in het ziekenhuis te belanden. We hebben een ijsje gegeten en zijn snel weggegaan. Het is duidelijk: de lasten van het bezoek aan dit cultuurmonument wordt voor een belangrijk deel afgewenteld op bezoekers die op de meest geëigende manier het stadje bezoeken: per fiets en te voet. Bovendien lijkt het me voor de bewoners ook geen lolletje om steeds weer het vege lijf te moeten redden voor rondrijdende automobielen. Hierbij dient echter een kanttekening te worden gemaakt. De meeste inwoners van Heusden bezitten een auto en parkeren die in de stad. De overlast die daardoor ontstaat, wijkt niet af van de overlast die door bezoekers wordt veroorzaakt of van de overlast die men als fietser in een gewone stad als Tilburg waar ik woon, ondervindt van automobielen.

Bij goederen met een collectief karakter is het een normaal verschijnsel wanneer kosten en baten niet gelijkmatig verdeeld zijn in de maatschappij. Zo zal de pacifist volhouden, dat het hebben van een leger slechts tot daling van de internationale veiligheid leidt. Via zijn of haar belastinggeld wordt echter wel bijgedragen aan het instandhouden van een leger. Dit betekent dat de pacifist wel de lasten betaalt, namelijk belastinggeld, maar dat er voor hem of haar geen baten zijn, integendeel. Het hebben van een leger verhoogt namelijk in zijn of haar idee de onveiligheid. Voor de pacifist zijn er derhalve uitsluitend lasten. Met talrijke andere voorbeelden kan deze problematiek worden duidelijk gemaakt.

In een pluriforme maatschappij is dit probleem onoplosbaar. Ook democratische besluitvorming lost dit probleem maar zeer ten dele op. In het geval van de pacifist kan men bijvoorbeeld stellen dat er wel degelijk een openbare discussie over dit vraagstuk is geweest en dat de meerderheid van het Nederlandse volk tot de conclusie is gekomen dat een leger gewenst is. De pacifist blijft echter met het probleem zitten. Wanneer het om een substantiële minderheid gaat, is het echter moeilijk vol te houden dat het resultaat tot volle tevredenheid stemt. Als men bijvoorbeeld de diep gevoelde behoeften van voor- en

tegenstanders van kernwapens zou willen honoreren, kan men in de even jaren geen kernwapens opstellen en in de oneven jaren wel. De praktijk pakt anders uit. Er zijn kernwapens en wel ieder jaar.

Pragmatische Oplossingen

Bovenstaande voorbeelden zijn in de eerste plaats bedoeld om duidelijk te maken dat dergelijke problemen in een pluriforme maatschappij onafwendbaar zijn en dat democratische regels en instellingen dat probleem niet oplossen. Het punt waarover het gaat, is dat het honoreren van de opvattingen en de ideeën van de één onherroepelijk die van de ander uitsluiten. Het probleem zit in de pluriformiteit van de samenleving. Er zijn daarom ook mensen die er voor pleiten de pluriformiteit van de samenleving te versmallen. Daartoe behoor ik niet. Integendeel, ik ben voorstander van een maximale pluriformiteit, omdat ik bang ben dat bij een vermindering daarvan mijn ideeën wel eens niet meer gewenst zouden kunnen zijn.

Ook bij het bezoeken van cultuurhistorische monumenten doen zich problemen voor die in principe niet afwijken van het hiervoor geschetste beeld. De vrijheid van de één om met een auto door kleine stadjes te rijden is de onvrijheid van de ander op de fiets. Deze problematiek kan niet worden opgelost door een soort Salomo's oordeel. Ieder die bij dit conflict is betrokken, heeft vanuit de eigen optiek het volste gelijk van de wereld. Ook het afwentelen van kosten op anderen, of op de samenleving als geheel, of op de Derde Wereld, of op toekomstige generaties, is een algemeen voorkomend verschijnsel. De enige die het kan bestrijden, is degene die er last van heeft.

Dat betekent waarschijnlijk dat in Heusden de auto's nog lang door het stadje zullen rondrijden. De fietsers immers hebben hier nauwelijks een stem in het kapittel. Zodra men inziet dat op deze manier een belangrijke groep mensen zulke steden niet meer bezoekt, kan er verandering komen. Venezia kan ons weer als voorbeeld dienen. Men heeft daar voorgesteld om de dam naar de stad af te sluiten. Men kan dan een van te voren bepaald aantal mensen de stad inlaten. Dergelijke maatregelen zijn echter op grond van de Italiaanse grondwet niet mogelijk. Men kan de toegang aan een stad niet verbieden aan willekeurige individuen. Ook in Nederland is dat niet geoorloofd. De toegang tot het Nederlandse territorium is in principe aan een ieder toegestaan.

De Venetiaanse idee van het afsluiten zou in principe in bepaalde gevallen wel kunnen

worden toegepast. Men kan een waardevolle kerk waar te veel mensen komen op bepaalde dagen dicht doen. Men beperkt op deze manier de publieke toegankelijkheid. De meeste pleitbezorgers van cultuurhistorische monumenten zullen dergelijke maatregelen als een uiterste redmiddel zien. Het einde van het liedje kan namelijk zijn dat je dan helemaal geen cultuurhistorische monumenten meer kunt bezoeken.

De pragmatische oplossingen moeten er anders gezocht worden. In de eerste plaats moet men zich realiseren, dat de toegangsprijs die bezoekers van bepaalde cultuurhistorische monumenten moeten betalen in geen verhouding staat tot de kwaliteit van het gebodene. Ook geldt dit voor de meeste musea waarvoor men in feite een grijpstuiver betaalt. Dit beleid wordt vaak hartstochtelijk verdedigd met te wijzen op het belang van cultuurspreiding. De gewone man moet ook een museum of een schouwburg kunnen bezoeken. Dus moeten er subsidies worden gegeven en moeten de entreprijzen laag zijn. Ieder onderzoek wijst echter steeds weer uit, dat het idee van cultuurspreiding absoluut heeft gefaald. De gewone man bezoekt nauwelijks de in het geding zijnde gelegenheden. Dat betekent dat de subsidies en de lage prijzen ten goede komen aan de mensen die so wie so dergelijke monumenten bezoeken en dat zijn de mensen met een hogere opleiding en een hoger inkomen.

Er is dan ook geen enkele belemmering om hoge entreprijzen te vragen. Zo vindt ik het nog steeds heel erg raar, dat je zomaar zonder te betalen de mooiste kerken mag binnen lopen. Als ik bijvoorbeeld in Köln op een trein moet wachten, kan ik het nooit nalaten om even de Dom binnen te lopen. Iedere keer ben ik diep onder de indruk van wat ik daar zie en beleef. Het kost erg veel geld om dat in stand te houden, maar ik hoef er niet voor te betalen. Dat begrijp ik niet. Overall elders in de maatschappij is dat anders. Ik weet dat er allerlei argumenten zijn waarom men mensen vrij een kerk binnen laat lopen; ik laat ze hier echter bewust buiten beschouwing.

In steden met een substantieel aanbod aan cultuurhistorische monumenten, profiteren bepaalde groepen zeer nadrukkelijk van de stroom toeristen. Dat zijn de hoteliers, de touroperators, de uitbaters van terrasjes en snackbars en de eigenaars van winkels waar van alles en nog wat wordt verkocht. De revenuen komen vooral daar terecht. Hun inkomsten zijn in sterke mate gerelateerd aan het cultuurhistorisch toerisme. Zonder dat zouden er geen inkomsten zijn. Het is niet

'Cultuur historische toeristen' waren soms 'irritant' nadrukkelijk aanwezig.

eenvoudig deze groepen mee te laten betalen aan de kosten die aan het instandhouden van deze monumenten zijn verbonden. In sommige plaatsen poogt men dit te bereiken door het instellen van een toeristenbelasting. Als er echter voornamelijk dagjesmensen zijn, brengt dat ook niet veel op. Bovendien wordt maar een zeer beperkt deel van de inkomsten afgeroomd. Touroperators en dergelijk blijven buiten schot.

Het parkeerbeleid kan waarschijnlijk de meeste aanknopingspunten geven om financieel wat orde op zaken te stellen. Zo hoeft men voor een groot deel van de parkeerplaatsen in en rondom Heusden niet te betalen. Op deze manier wordt geen enkele drempel opgeworpen tegen een excessief gebruik van deze voorzieningen. Het lijkt me toe dat er niets op tegen is, hiervoor zeer forse bedragen te vragen en deze te gebruiken voor het betalen van de noodzakelijke voorzieningen.

Tenslotte is er nog het middel van de ruimtelijke ordening. Men kan Heusden ook gewoon afsluiten voor automobielen. Het zou de kwaliteit van het toeristische produkt zeer ten goede komen. Dergelijke maatregelen worden overigens steeds meer in toeristische bergdorpen in de Alpen genomen. Het-auto-vrij-zijn van deze dorpen wordt als een argument gebruikt om de hoge toeristische kwaliteit van het gebied te benadrukken.

De Principiële Oplossing

Hiervoor is uitcegezet dat het bij cultuurhistorische monumenten in zekere zin om een

collectief goed gaat. Als gevolg van de aanwezigheid van dit goed, kunnen particuliere ondernemers een goed belegde boterham verdienen. Daar is op zich zelf geen bezwaar tegen, ware het niet dat de bezitters van deze monumenten veelal slechts een beperkte steun ondervinden om deze goederen in stand te houden. Cultuurhistorische monumenten en een ongeschonden natuur vertegenwoordigen een zeer hoge waarde. Deze waarde zal in de toekomst alleen maar toenemen. Aangezien het hier om een collectie zaak gaat, ligt het niet voor de hand dat ondernemers hiervan de renumen ontvangen, terwijl anderen voor de kosten verantwoordelijk zijn. In de gevallen dat een betere praktische verdeling van kosten en baten niet mogelijk is, zullen vanuit het collectief correcties dienen te worden aangebracht. Dat betekent dat de overheid en met name het Ministerie van Economische Zaken zich sterk moet maken om deze toeristische infrastructuur met geld te ondersteunen. Als we zien hoeveel liefdewerk-oud-papier in deze sector aanwezig is, dan wordt het tijd dat het collectief en dat is de overheid ook op grond van economische argumenten zijn verantwoordelijkheid onderkent. ●

Report on the National Heritage Conference

Nearly five hundred people were present at the nineteenth National Heritage Conference, held on Friday 2 April 1993 in the great or Lebuinus church in Deventer, the Netherlands. The Study Day was opened by Mr. C. J. Waal, Mayor of the Imperial Free Hanseatic town of Deventer, the largest monument town in the east of the Netherlands.

Welcome

Mr. J.C.J. Lammers, chairman of the NCM Foundation, welcomed those present. He congratulated N.V. Bergkwartier, the Corporation for Urban Renewal, which is celebrating its 25th anniversary; another reason for holding the Conference in Deventer.

In his speech Mr. Lammers outlined the worrying situation in which monument care finds itself. In spite of violent protest, cutbacks have been pursued. The contribution from the Ministry of Welfare and Culture to the urban renewal fund has been stopped, the restoration budget is decreasing and maintenance regulations are inadequate. The only hope now is the implementation of the Strategic Plan, drawn up by the Ministry after a great deal of research. This shows the extent of the deprivation, which resources must be deployed, and by whom, to make up for it. Bearing in mind the coming general election, next year will be a good opportunity for pressuring the political parties and for emphasizing that more effort is necessary for the conservation of our monuments. For keeping the cultural historical inheritance attractive to tourism, the governmental budget for restoration and maintenance must be substantially increased.

Threats

Baron A. van den Abeele, former Alderman of Bruges, and Chairman of the Centre for Monument Care, R. Lemairc, from the Catholic University of Leuven, outlined the problems of too much tourist activity in a historical town. The threat by millions of tourists to such original functions as living and working were clearly illustrated by the Bruges proposal. In particular, the proliferation of hotels, the acceleration of second home ownership, the mass of short-stay tourism, and the impact of tourism on the mentality and culture of the population, are all dangers of mass tourism. The reason so many people go to a particular historic town is

because so many other people go there too. The question 'Tourism and Monument Care, Friends or Foes?' should be answered by the local residents.

Chances

Mr. U.F. Hylkema, Interim Director of the Department for the Preservation of Monuments and Historic Buildings, chose as the title for his introduction: 'I hate being pushed through cathedrals'. Based on a large number of Dutch examples, Mr. Hylkema outlined the widespread wealth of cultural historical heritage in the Netherlands and the chances it offers for cultural historical tourism. He then pleaded for a 'cultural historical main structure' for the Netherlands.

Division of costs and profits

In the afternoon, Dr. J. van der Straaten, an environmental economist attached to the faculty of Leisure science at the Catholic University of Brabant in Tilburg, the Netherlands, gave a talk in which he asked: Monumental hospitality, who's to pay for it? Shouldn't the monuments in the Netherlands not set an entry fee which is in proportion to what is offered? Old town centres and monuments are collectively well considered, but they should be well maintained. And the greater the number of visitors, the greater the wear and tear. The only ones who really earn money with cultural historical tourism are the tour operators. A modest source of income however comes from parking fees. He also pleaded for a more practical division of costs and profits. The largest private initiative share ought to be supported by the government.

Tourists

At the end of the official programme there was a short forum discussion, which was continually disturbed as was the whole day by intrusive small groups of tourists in the church as well as on the boat. Only a few participants realized that these were students from the Theatre School in Kampen posing as cultural historical tourists.

Professor H.M. Goudappel held a short exposition on Bergkwartier. Afterwards the participants broke up into groups to see the buildings of Deventer through the ages, guided by local experts. ●

Huis De Pinto

NATIONAAL

Sint Antoniesbreestraat 69

1011 HB Amsterdam

CONTACT

Telefoon (020) 627 77 06

Fax (020) 624 25 36

MONUMENTEN

Giro 29 66 786

Bank 43.06.43.462

In Nederland is de Monumentenzorg sterk gedecentraliseerd en niet alleen in handen van de overheid, maar ook van particulieren. Afgezien van particuliere monumenten-eigenaren zijn er honderden particuliere (nationale, maar vooral lokale en regionale) organisaties die zich inzetten voor het behoud van onze monumenten. Die verenigingen en stichtingen zorgen voor een wezenlijke aanvulling op het beleid van de overheid. De overheid draagt zorg voor de wettelijke bescherming van monumenten en geeft subsidies. Particuliere instellingen dragen bij restauraties en onderhoud hun steentje bij. Zij houden door hun kritische opstelling de overheid bovendien 'wakker' en stimuleren de belangstelling voor monumenten(zorg) bij de bevolking.

De Stichting NCM is in 1972 opgericht met als doelstelling de krachten in de particuliere monumentenwereld te bundelen. Het werk van het NCM bestaat uit coördinatie, belangenbehartiging, studie en onderzoek en voorlichting. Met deze vier instrumenten richt het NCM zich op een aantal doelgroepen: naast de aangesloten particuliere monumentenorganisaties zijn dat de overheden, en in breder (voorlichtings-verband) verband de gehele Nederlandse bevolking.

Colofon:

*Dit is een uitgave van
de Stichting NCM*

© juni 1993

ISBN: 90-71107-30-2

*Vormgeving: Basislijn,
Hennie van der Zonde*

Drukwerk:

De Valhoring, Amsterdam